

В. С. Ковальська,
старший викладач кафедри правознавства
Хмельницького інституту соціальних технологій
Відкритого міжнародного університету
розвитку людини "Україна"

УДК 347.6 (477)

РІШЕННЯ СУДУ ЯК ПРАВОЗМІНЮЮЧИЙ ТА ПРАВОПРИПИНЯЮЧИЙ ЮРИДИЧНИЙ ФАКТ У СІМЕЙНОМУ ПРАВІ

Аналізується рішення суду як правомірний юридичний акт – підстава зміни та припинення сімейних правовідносин. Дається характеристика найбільш популярних рішень суду, що спричиняють зміну та припинення сімейних прав та обов'язків.

Ключові слова: юридичний факт; фактичний склад; рішення суду; сімейні правовідносини; зміна та припинення сімейних правовідносин

Дія сімейного законодавства спрямована на забезпечення найцінніших та найважливіших для кожної людини відносин — тих, що пов'язані з її сім'єю, родиною, дітьми, батьками. Значення сім'ї є надзвичайним не тільки для людини, члена сім'ї, але й для держави та суспільства у цілому. Ті засади, які дитина винесла з сім'ї, вона понесе через усе життя, проявляючи їх у певній поведінці (позитивній чи негативній). Дійсність чи недійсність сімейних відносин, що мають місце, безпосередньо залежить від якості юридичних фактів, що їх зумовили. Законодавство визначає їх "якість" через категорії правомірності та неправомірності. Одним із видів правомірних юридичних фактів, які спрямовані на настання сімейно-правових наслідків (тобто юридичних актів), є рішення суду з конкретних питань.

Слід зазначити, що судові рішення однозначно визнавалися раніше та визнається сьогодні юридичним фактом у цивільному процесуальному праві.

Щодо його значення для розвитку матеріально-правових відносин (зокрема цивільно- та сімейно-правових), то тривалий час стосовно цього питання точилися запеклі дискусії. Їх суть зводилася до того, що окремі дослідники (Н. О. Чечіна, М. Г. Авдюков) взагалі не відносили судові акти до числа юридичних фактів матеріального права, інші (М. А. Гурвіч) в якості юридичних фактів цивільного процесу розглядали лише рішення суду з перетворюючих позовів. Існувала і третя позиція. Так, О. А. Красавчиков, аналізуючи різні точки зору, на наш погляд, впевнено продемонстрував, що судові рішення незалежно від виду позову може виступати в якості юридичного факту, який здійснює вплив на спірний цивільно-правовий зв'язок [1, с. 130].

Необхідно зазначити, що підґрунтям для існування таких кардинально різних позицій була відсутність у ЦК УРСР та у КпШС України вказівки на судові рішення як підставу виникнення та руху відповідного матеріального правовідношення. Тим не менше, як зазначає Н. В. Тихонькова, і до прийняття чинного ЦК судові рішення з окремих категорій справ встановлювали виникнення прав та обов'язків *de facto*, що підтверджує об'єктивну властивість судового рішення створювати суб'єктивні права та юридичні обов'язки. У якості прикладу можна навести рішення суду про встановлення батьківства, про стягнення аліментів тощо. Рішення за такими позовами давно поширені у судовій практиці та їх правостановлююча функція не викликає сумнівів [2, с. 70].

© Ковальська В. С., 2013

На сьогодні гострота зазначених дискусій знята у зв'язку з прийняттям нових ЦК України та СК України. Так, ч. 5 ст. 11 ЦК України зазначає, що "... у випадках, встановлених актами цивільного законодавства, цивільні права та обов'язки можуть виникати з рішення суду". Враховуючи можливість застосування положень ЦК України до сімейно-правових відносин (ст. 9 ЦК України, ст. 8 СК України) та право суб'єктів сімейного права врегульовувати сімейні відносини за домовленістю (договором) (ст. 9 СК України), можливість застосування аналогії права та аналогії закону (ст. 10 СК України) та врахування місцевих та національних звичаїв (ст. 11 СК України), спірні питання потребують вирішення або можуть вирішуватися за допомогою діяльності суду; важливість цієї норми ЦК України для сімейно-правових відносин має неабияке значення. Усе зазначене свідчить про своєчасність та актуальність дослідження значення рішення суду як юридичного факту, що змінює та припиняє сімейні правовідносини.

Метою цієї публікації є з'ясування місця рішення суду в системі правозмінюючих та правоприпиняючих юридичних фактів сімейного права, аналіз окремих видів подібних рішень судів.

Отже, підстави, з приводу яких громадяни звертаються до суду за захистом, внаслідок чого змінюються чи припиняються права та обов'язки учасників сімейних відносин, досить різноманітні і, як правило, закріплені у СК України. До них можна віднести розірвання шлюбу (ст. 105); визнання шлюбу недійсним (ст. 38); поділ майна, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя (ч.ч. 2–3 ст. 70); зміна чи розірвання шлюбного договору (ч. 3 ст. 100, ст. 102); встановлення батьківства (ст.ст. 128–130); оспорування материнства та батьківства (ст.ст. 136–140); вирішення суперечностей між батьками з приводу виховання та місця проживання неповнолітніх дітей (ст.ст. 161–162); здійснення батьківських прав батьком, що проживає окремо від дитини (ст. 159); усунення перешкод до спілкування дитини з родичами (ст.ст. 257, 262–263); позбавлення батьківських прав (ст. 164); поновлення батьківських прав (ст. 169); відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав (ст. 170); стягнення аліментів на неповнолітніх дітей та повнолітніх непрацездатних дочку, сина (ст.ст. 181, 198); визначення порядку участі батьків у додаткових витратах на дітей (ст. 185); стягнення з повнолітніх дітей аліментів на батьків (ст. 202); визначення порядку несення повнолітніми дітьми додаткових витрат на батьків (ст. 203); стягнення аліментів на одного з подружжя, колишнього з подружжя (ст.ст. 75, 76); стягнення з падчерок, пасинків аліментів на мачуху, вітчима (ст. 270); зміна розміру аліментів і звільнення від сплати стягнених у судовому порядку аліментів (ст.ст. 192, 197) тощо. Таким чином, до компетенції суду закон відносить прийняття рішень з найбільш важливих питань у сфері сімейних правовідносин. Винесення судом рішень повинно здійснюватись з максимальним врахуванням прав та інтересів усіх членів сім'ї. Особливо це стосується найбільш незахищених з них, у першу чергу — дітей.

Ст. 18 СК України надає кожному учаснику сімейних відносин, який досяг 14-ти років, право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права та інтересу. Зокрема способами захисту можуть бути такі: припинення правовідношення, а також його анулювання; відновлення правовідношення, яке існувало до порушення права; зміна правовідношення.

Основне завдання суду — захищати порушені та оспорувані права. Таким чином, суд встановлює наявність уже існуючих прав (законних інтересів) та надає їм захист. Разом з тим судом приймаються також рішення, які утворюють, змінюють, припиняють, відновлюють сімейні правовідносини. Саме таким судовим рішенням ч. 2 ст. 18 СК України надає значення підстав руху сімейних прав та обов'язків.

Визнання рішення суду юридичним фактом означає, що з моменту набрання ним законної сили цивільні права вважаються такими, що виникли, та не вимагається будь-яких дій щодо примусового виконання судового рішення [3,

с. 27]. Хоча саме у сфері сімейних відносин є особливості. Так, окремі наслідки, що випливають із рішення суду, потребують спеціальної легалізації, наприклад, реєстрації в органах ДРАЦСу. Так, внаслідок усиновлення орган ДРАЦСу видає усиновлювачам нове свідоцтво про народження дитини, де вони записані батьками дитини, може бути змінена дата та місце народження дитини. Свідоцтво про народження, що було видане раніше, анулюється (ст. 233 СК України). За бажанням усиновлювача орган ДРАЦСу видає на підставі рішення суду Свідоцтво про усиновлення, зразок якого затверджується Кабінетом Міністрів України (ч. 2 ст. 225 СК України).

Щодо місця судового рішення у системі юридичних фактів за вольовою ознакою можна зазначити таке. Судове рішення, безперечно, належать до юридичних фактів-дій, односторонніх актів, оскільки є волевиявленням одного суб'єкта — суду, є владним актом. Юридичний зміст волі, що виражена у рішенні суду, дозволяє віднести його до процесуальних актів. Суд — владний учасник цивільного процесуального відношення, але вчинення процесуальних дій є його обов'язком, як і правом, у той час як сторони мають право, але не зобов'язані вчиняти процесуальні дії [2, с. 37–38]. Законне та обґрунтоване рішення є правомірною дією, оскільки відповідає вимогам ст. 213 ЦПК України. Правомірне судове рішення Н. В. Тіхонькова абсолютно правильно відносить до юридичних (індивідуальних) актів, спрямованих на розв'язання цивільно-правового спору чи охоронюваного законом інтересу у формі рішення суду [2, с. 37–38].

Рішення суду може бути і неправосудним, тобто винесеним з порушенням процесуального та матеріального закону. На думку С. С. Алексеєва, таке рішення є неправомірною дією, оскільки належать до вольової поведінки, що не відповідає правовим приписам, порушує суб'єктивні права та не узгоджується з покладеним на суд обов'язком [4, с. 353]. Неправосудне рішення, можливо, і не стане юридичним фактом, якщо воно скасоване та суд апеляційної або касаційної інстанції ухвалює нове рішення або припиняє провадження у справі, залишаючи заяву без розгляду [2, с. 37–38].

Окремі права та обов'язки можуть змінюватись чи припинятись як на підставі рішення суду, так і за іншими юридичними фактами (зокрема юридичними актами — правочинами суб'єктів сімейного права). Такими є питання про участь одного із батьків у вихованні дитини, щодо визначення місця проживання дитини, стягнення чи зміни розміру аліментів, розірвання шлюбу, визнання батьківства. У зазначених ситуаціях правові наслідки породжуються рішенням суду, а не іншими юридичними фактами у зв'язку з тим, що сам факт звернення до суду свідчить про відсутність згоди учасників сімейного права щодо настання відповідних правових наслідків.

У сфері сімейного права рішення суду як елемент фактичного складу часто виступає в якості його завершальної ланки. Більше того, окремі правові наслідки настають виключно за рішенням суду. Так, рішення суду відіграють визначальну роль при розірванні шлюбу подружжям, яке має дітей, позбавленні батьківських прав, усиовленні, скасуванні чи визнанні його недійсним тощо. Тобто рішення суду в фактичному складі відіграє конститутивну функцію [2, с. 87]. Окрім того, у деяких випадках рішення суду, позбавляючи конкретних суб'єктивних прав, одночасно у результаті призводять до обмеження правоздатності [2, с. 109]. Так, рішення суду про позбавлення батьків батьківських прав стосовно конкретної дитини обмежує правоздатність цього з батьків надалі бути усиновлювачем, опікуном, піклувальником (п. 4 ч. 1 ст. 166 СК України).

У зв'язку з обов'язковістю судового рішення, дія судової влади поширюється за межі цивільного судочинства. Так, згідно зі ст. 233 СК України рішення суду про усиновлення, що набрало законної сили, є підставою для внесення органом ДРАЦСу відповідних змін в актовий запис про народження дитини або повнолітньої особи та видачі нового Свідоцтва про народження з урахуванням цих змін. Хоча

орган ДРАЦСу не бере участі у справі про усиновлення, судові рішення зобов'язує його здійснити певні дії, що входять до його компетенції [2, с. 76–78].

Ще одне неоднозначне питання: чи здатні судові рішення спричиняти правові наслідки самостійно, чи лише у фактичному складі? На думку О. А. Красавчікова, В. І. Даніліна та С. І. Реутова, судові акти спричиняють певні правові наслідки лише у сукупності з іншими фактами [1, с. 138–139; 5, с. 85].

Ми вважаємо, що хоча і у небагатьох випадках, але рішення суду може виступати самостійним юридичним фактом. Наприклад, таку роль воно відіграє при зміні (ч. 3 ст. 100 СК України) або розірванні шлюбного договору (ст. 102 СК України). Сам же шлюбний договір, який змінюється чи припиняється, є елементом фактичного складу, а юридичною умовою (за термінологією В. Б. Ісакова) [6, с. 19–20], що входить до однієї з груп фактичних обставин, пов'язаних із настанням правових наслідків [6, с. 19–20]. Хоча треба визнати, що, справді, у переважній кількості випадків рішення суду — лише елемент фактичного складу.

За сімейно-правовими наслідками рішення суду може бути правоутворюючим (усиновлення — ст. 224 СК України), правоприпиняючим (розірвання шлюбу — ст.ст. 109–110 СК України), правозмінюючим (зміна судом умов шлюбного договору, якщо цього вимагають інтереси одного з подружжя-позивача, інтереси дітей, а також непрацездатної повнолітньої дочки, сина, що мають істотне значення, — ч. 3 ст. 100 СК України), правопоновлюючим (визнання розірвання шлюбу фіктивним — ст. 108 СК України), правозупиняючим (встановлення режиму окремого проживання подружжя — ст. 119 СК України).

Виходячи з того, що рішення суду — лише елемент фактичного складу, О. А. Красавчіков вказує, що воно може бути правозмінюючим або правоприпиняючим юридичним фактом для одного правовідношення та правоутворюючим для іншого. Їх наслідки настають не тільки в силу одного судового рішення, але й інших фактів, з якими воно утворює юридичний склад [1, с. 138–139]. Так, рішення суду щодо усиновлення, скасування та визнання недійсним усиновлення, окрім основної мети, яку воно несе, може спричиняти різні правові наслідки (припинення, зміну, правоперешкоджаючі наслідки — заборона усиновлювачу вступати у шлюб з усиновленим). Набрання законної сили рішенням суду про скасування та визнання недійсним усиновлення має ще й правовідновлюючі наслідки — відновлюються права та обов'язки між дитиною та її батьками, родичами за походженням (ч. 3 ст. 237, ч. 2 ст. 239 СК України), про визнання усиновлення недійсним — відновлюються прізвище, ім'я та по батькові дитини, які вона мала до усиновлення (ч. 5 ст. 237 СК України).

Зупинимось на характеристиці декількох типових судових рішень, що спричиняють зміну та припинення сімейних правовідносин.

Судове рішення про визнання оспорюваного правочину недійсним. Суд є єдиним органом, уповноваженим визнавати правочин недійсним. Сторони за взаємною домовленістю можуть припинити права та обов'язки за правочином, повернути отримане за правочином майно, але така підстава є самостійним способом припинення зобов'язання, не поширюється на минулий час та не змінює статусу вчиненого правочину як дійсного. Юридичним фактом, що тягне припинення прав та обов'язків у цьому випадку, є добровільна домовленість сторін. А права та обов'язки сторін, що виникають з правочину, визнаного недійсним, припиняються на майбутнє.

Цілком можливо, що оспорюваний правочин, не будучи оспореним зацікавленою уповноваженою особою, залишиться дійсним та буде зобов'язувати сторони до виконання його умов. На жаль, на практиці непоодинокими є випадки, коли уповноважена особа при явній оспоримості правочину з різноманітних причин не звертається до суду (побоювання насилля зі сторони члена сім'ї, відсутність грошових коштів на укладення домовленості з адвокатом тощо) [2, с. 93–94].

Суб'єктів сімейного права особливо стосується випадок щодо побоювання застосування насильства з боку іншого члена сім'ї. Згідно із Законом України "Про попередження насильства в сім'ї" під насильством у сім'ї розуміються будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї стосовно іншого, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю. Щодо значення цього виду неправомірного тиску, то, по-перше, як уже зазначалося, він може бути перешкодою для оспорювання через суд правочину з дефектами волі; по-друге, доведення факту насильства, а відповідно неспівпадіння волі та волевиявлення, може бути підставою для визнання правочину недійсним та спричинити застосування наслідків недійсності правочинів.

За цією підставою може бути визнаний недійсним будь-який сімейно-правовий правочин, якщо він підпадає під дію ст. 222–223, 225, 229–235 ЦК України та щодо нього не існує спеціальної норми, передбаченої сімейним законодавством.

Судове рішення про визнання недійсним правочину припиняє його юридичне існування назавжди. Навіть якщо ті ж сторони добровільно та належним чином вчинять правочин на тих же умовах, то юридично це буде вже інший правочин, позбавлений дефекту, властивого оспореному.

Аналогічним (але вже виключно у сімейно-правовій сфері) є *рішення суду щодо недійсності шлюбу*. СК України закріплює три види недійсних шлюбів. Перший вид — абсолютно недійсний (нікчемний) шлюб у зв'язку із серйозним порушенням вимог сімейного законодавства, який не потребує судової констатації його недійсності. За заявою заінтересованої особи актовий запис про такий шлюб анулюється органом ДРАЦСу. Підстави його недійсності передбачені у ст. 39 СК України.

Два інших види недійсних шлюбів потребують саме судового вирішення. Згідно зі ст. 40 СК України шлюб визнається судом недійсним при відсутності вільної згоди жінки або чоловіка на укладення шлюбу; фіктивності шлюбу. Під час розгляду цієї справи на суд покладається обов'язок щодо з'ясування таких фактів, які мають юридичне значення, але котрі не можуть бути підтверджені документально (на відміну від підстав недійсності, передбачених ст. 39 СК України). Законодавчий імператив "шлюб визнається недійсним" означає, що у разі доведення відповідної обставини суд не має альтернативи. За вимогою позивача він буде змушений визнати шлюб недійсним [7, с. 102]. Оскільки сімейне законодавство регулює достатньо делікатну сферу людських взаємовідносин, підстави для визнання шлюбу недійсним є не безумовними. Не зважаючи на наявність умов, що тягнуть недійсність шлюбу при його укладенні, суд може відмовити у позові про визнання шлюбу недійсним із врахуванням відносин подружжя та їх інтересів, що склалися на момент розгляду справи (наприклад, шлюб укладався фіктивно, але подружжя фактично утворили сім'ю) [2, с. 96]. На відміну від імперативного правила ст. 40 СК України правило ст. 41 СК України надає суду альтернативу "або-або" [7, с. 102]. Отже, згідно зі ст. 41 СК України, шлюб може бути визнаний недійсним, враховуючи те, наскільки цим шлюбом порушені права та інтереси особи, інші поважні та важливі обставини. Підстави для такого рішення суду вказані у ч. 1 ст. 41 СК України.

Слід погодитись із Н. В. Тіхоньковою, що рішення суду про визнання шлюбу недійсним за правовою природою є подібним до рішення суду про визнання оспорюваного правочину недійсним [2, с. 95–96]. Визнання шлюбу недійсним відрізняється від його припинення шляхом розірвання, і свідчить про неотримання умов укладення шлюбу, передбачених сімейним законодавством. Шлюб визнається недійсним, якщо у момент його укладення існували обставини, приховані від органу ДРАЦСу одним або обома з подружжя, і ці обставини перешкождали виникненню шлюбного правовідношення. Оскільки шлюбне правовідношення не

повинно було виникнути, анулюються правові наслідки укладення шлюбу. Розірвання ж шлюбу передбачає, що шлюб укладено відповідно до закону, шлюбне правовідношення існувало законно та спричинило певні наслідки [2, с. 95–96].

Рішення суду про усиновлення. Усиновлення є особливим сімейно-правовим актом, у якому головна роль відводиться рішенню суду [8, с. 49]. Саме тому, незважаючи на те, що відомості про усиновлення вносяться на підставі судового рішення до Державного реєстру актів цивільного стану громадян (ч. 1 ст. 3 Закону України “Про державну реєстрацію актів цивільного стану”), воно вважається здійсненим з дня набрання законної сили рішенням суду (ст. 25 СК України, ч. 7 ст. 255 ЦПК України).

Без судового рішення акт усиновлення є неможливим. В. В. Рязанцев зазначає, що фактичне усиновлення юридичного значення не має, воно не породжує прав та обов’язків, передбачених цим інститутом [8, с. 49–50]. Кодекс законів про шлюб, сім’ю та опіку РРФСР 1926 року надавав юридичної сили фактичним усиновленням. Проте це було викликано умовами військового часу. Відповідні акти мали тільки зворотню силу щодо усиновлень, які фактично склалися. Тому вони не поширювали дію відповідних положень на фактичні усиновлення, які виникнуть у майбутньому [8, с. 49–50]. Науковець підсумовує, що у випадку, якщо дитина приймалася надалі у сім’ю, пов’язані з цим відносини повинні були кваліфікуватися не як такі, що виникли із факту усиновлення, а як ті, підставою яких є прийняття дитини на виховання [8, с. 49–50].

Судовий порядок усиновлення запроваджено за часів незалежності України. За радянських часів рішення про усиновлення приймалися державними адміністраціями районів, районів міст Києва і Севастополя, виконавчих комітетів міських чи районних у містах Рад народних депутатів (ст. 102 КпШС України) [9].

Отже, рішення суду як юридичний факт належить до правомірних юридичних фактів, правозастосовчих, індивідуальних актів. Зазвичай рішення суду викликає правові наслідки не самотійно, а у сукупності з іншими елементами фактичного складу, причому воно відіграє переважно конститутивну роль. Рішення суду може спричинити різні правові наслідки: виникнення, зміну, припинення, відновлення, зупинення сімейних прав та обов’язків.

Список використаних джерел

1. Красавчиков, О. А. Юридические факты в советском гражданском праве [Текст] / О. А. Красавчиков. — М. : Госюриздат, 1958. — 182 с.
2. Тихонькова, Н. В. Проблемы судебного решения как юридического факта [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Тихонькова Наталья Валерьевна. — Саратов, 2000. — 155 л.
3. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации, части первой (постатейный) [Текст] / рук. авт. кол. и отв. ред. О. Н. Садиков. — М. : Контракт; Инфра-М, 1997. — 778 с.
4. Алексеев, С. С. Проблемы теории права [Текст] [в 2-х т.] Основные вопросы общей теории социалистического права / С. С. Алексеев. — Свердловск, 1972. — Т. 1. — 396 с.
5. Данилин, В. И. Юридические факты в советском семейном праве [Текст] / В. И. Данилин, С. И. Реутов. — Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1989. — 156 с.
6. Исаков, В. Б. Юридические факты в советском праве [Текст] / В. Б. Исаков. — М. : Юридическая литература, 1984. — 144 с.
7. Ромовська, З. В. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар [Текст] / З. В. Ромовська. — [3-тє вид., перероб. і доп.] — К. : Правова єдність, 2009. — 432 с.
8. Рязанцев, В. В. Правоотношения усыновления в российском семейном праве [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Рязанцев Владимир Витальевич. — М., 2001. — 231 л.

9. Кодекс про шлюб та сім'ю України від 20.06.1969 р. № 2006–VII [Електронний ресурс] Верховна Рада України. Законодавство України. — URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2006-07>.

*Рекомендовано до друку кафедрою цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 3 від 1 жовтня 2012 року)*

Надійшла до редакції 05.11.2012

Ковальская В. С. Решение суда как правоизменяющий и правопрекращающий юридический факт в семейном праве

Анализируется решение суда как правомерный юридический акт – основание изменения и прекращения семейных правоотношений. Дается характеристика наиболее популярных решений суда, которые влекут изменение и прекращение семейных прав и обязанностей.

Ключевые слова: юридический факт; фактический склад; решение суда; семейные правоотношения; изменение и прекращение семейных правоотношений.

Kovalska, V. S. Court Decision as the Right Changing and Right Terminating Juridical Fact in Family Law

Court decision as the lawful legal act – the ground for changing and termination of family legal relations is being analyzed. The characteristics to the most popular court decisions that result in changing and terminating family rights and duties have been given.

Keywords: juridical fact, set of facts, court decision, family legal relationship, changing and termination of family legal relationships.

